

ВЕРБАЛНИ ИСКАЗ ИСПИТАНИКА – ИЗВОР ПОДАТАКА У ПЕДАГОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Апстракт У раду се анализира вербални исказ испитаника као један од извора података у педагошким истраживањима. Полази се од разматрања схватања термина податак, са посебним освртом на његово значење у области методологије, прецизније речено, у области прикупљања података у емпијским истраживањима. Природа и особености овог извора података анализирају се у контексту сагледавања карактеристика техника заснованих на вербалној комуникацији, когнитивне основе на којој почива процес одговарања на питања и потенцијалних извора грешака у процесу одговарања на питања. На основу разматрања наведених питања, указује се на могућности и ограничења коришћења вербалног исказа испитаника као извора података у педагошким истраживањима. Један од главних аргумената у прилог потреби и оправданости употребе овог извора података у истраживању садржан је у чињеници да он, за већину појава у педагогији, омогућава прикупљање података из примарног и релевантног извора, тј. од човека.

Кључне речи: податак, вербални исказ испитаника, технике засноване на вербалној комуникацији.

RESPONDENTS' VERBAL STATEMENTS - THE SOURCE OF DATA IN PEDAGOGIC RESEARCH

Abstract The paper deals with verbal statements of respondents as one of data sources in pedagogic research. First the term data is discussed and attention is paid to the meaning of data in the field of methodology, or more precisely, in the field of collecting data for empirical research. The nature and specificities of this source are analyzed in the context of considering the characteristics of the techniques based on verbal communication, cognitive basis on which the process of answering questions lies and potential sources of errors in the process of question answering. Based on the consideration of the cited issues suggestions are made related to the possibilities and limitations of using verbal statements of the respondents as a source of data in pedagogical research. One of the main arguments in favor of the need and justification of the use of this source of data lies in the fact that it enables data collecting, for the majority of pedagogic issues, from the primary and relevant source, i.e. man.

Keywords: data, respondent's verbal statement, techniques based on verbal communication.

¹ nmatovic@f.bg.ac.rs

СЛОВЕСНОЕ ВЫСКАЗЫВАНИЕ КАК ИСТОЧНИК ДАННЫХ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме *В данной статье анализируется словесное высказывание как один из источников данных в педагогических исследованиях. Начинается с рассмотрения значения термина данные, с особым упором на значение этого термина в области методологии, вернее в области сбора данных в эмпирических исследованиях. Характер и особенности этого источника данных рассматривается в контексте анализа характеристик техник, основанных на словесной коммуникации, когнитивной базы, лежащей в основе процесса получения ответов и потенциальных источников ошибок при ответах на вопросы. На основе обсуждения приведенных вопросов указывается на возможности и ограничения использования словесного высказывания в качестве источника данных в педагогических исследованиях. Один из главных аргументов в пользу необходимости и обоснованности использования данного источника в педагогических исследованиях заключается в том, что он позволяет осуществлять сбор данных из первичных и релевантных источников, т.е. от человека.*

Ключевые слова: *данные, словесное высказывание респондентов, техники, основанные на вербальной коммуникации.*

Увод

У емпиријским истраживањима подаци представљају важан елемент у процесу конституисања нових сазнања. Од њихових карактеристика умногоме зависи квалитет сазнања. Другим речима, проблеми у вези са ваљаношћу и поузданошћу података директно се одражавају на квалитет сазнања.

У циљу прикупљања података у истраживањима у друштвеним наукама употребљавају се различите врсте техника. Обично се прави разлика између три основне групе техника: технике засноване на посматрању, на вербалној комуникацији и на анализи производа (Havelka i sar., 1999). Конкретније речено, користе се, на пример, посматрање, интервјуисање, анкетирање, тестирање, скалирање, анализа садржаја итд. Оне омогућавају прикупљање веома разнородних података према садржају, природи, извору.

Више техника прикупљања података које се користе у педагошким истраживањима заснива се на вербалној комуникацији. За ову групу техника карактеристично је да се процес прикупљања података заснива на одговарању на питања. У складу с тим, њихова примена у истраживању подразумева вербални исказ испитаника као извор података. Тој групи припада, на пример, интервјуисање, анкетирање, скалирање.

Полазећи од чињенице да податак није нешто што је дато, већ нешто што се ствара кроз процес истраживања, у раду се вербални исказ испи-

таника као извор података разматра са три становишта: карактеристика техника заснованих на вербалној комуникацији, когнитивне основе одговарања на питања и извора грешака у процесу одговарања на питања.

Шта је податак?

Израз податак употребљава се у многим областима, тј. његова примена повезује се са разнородним контекстима. То може да буде један од разлога различитих схватања податка. Његово одређење, ипак, најчешће се доводи у везу са изразима чињеница, информација и показатељ (Ristić, 2006).

Шушњић (1999), на пример, наводи да податак представља исказ о чињеници. „Предмет посматрања увек је нека чињеница или однос међу чињеницама, а резултат посматрања је податак о чињеницама или њиховим односима у облику неког исказа“ (Šušnjić, 1999). Када се податак повезује с информацијом, према једном схватању, наглашава се да подаци представљају „материјал“ чија обрада омогућава долажење до информација које су релевантне за примаоца (Davis, према: Ristić, 2006). Одређења податка посредством показатеља обично указују на то да податак представља вредност показатеља на одговарајућој скали (Batigin, према: Ristić, 2006).

Ради потпунијег разумевања податка, Ристић анализира однос између значења овог и сваког од три израза с којима се његово одређење доводи у везу. Аутор констатује да није оправдано поистоветити значење израза податак са значењем поменутих израза, тј. са чињеницом, информацијом и показатељем. (Ristić, 2006).

Израз чињеница користи се да означи: 1) само стање ствари и 2) релативно истинит исказ о стварном стању ствари. Насупрот томе, податак не означава стварно стање ствари. Он представља само исказ или неки знак природног или вештачког језика о стању ствари. При томе, исказ не мора да буде истинит.

Разматрања значења израза податак и информација указују на то да се њихов однос у литератури сагледава на различите начине. На пример, он се одређује као логички однос подређености (мада не постоји сагласност о томе који је израз надређен – податак или информација, тј. да ли су информације врста података или су подаци врста информације); затим, као логички однос укрштања (неке, али не све, информације су подаци; неки, али не сви, подаци су информације). Такође, разматрању односа значења термина податак и информација приступа се и са других становишта. На пример, указује се да се кроз процес обраде подаци трансформишу у информације. Насупрот наведеним схватањима, постоје аутори који сматрају да, осим у области рачунарског система, ови термини могу да се користе као синоними (Machlup, према: Ristić, 2006).

Када се анализира однос између значења израза податак и показатељ, наглашава се да податак има шире значење. Показатељ је својство, променљива која може да има различите вредности из одређеног скупа вредности. Прецизније речено, у овом контексту, показатељ се повезује са квантитативним својствима. Насупрот томе, податак може да буде и квалитативне природе. У том смислу, он може да се односи на карактеристике објеката, појава, релација, али и самих показатеља, на пример, на њихову појаву или одсуство код неких субјеката итд.

У намери да дефинише израз податак, Ристић (2006) посебно истиче да он представља исказ или знак (вербални, бројчани, иконички) о неком стању ствари које нужно не мора да буде стварно. Такође, аутор указује на разнородност потенцијалног садржаја исказа који чини податак. Он може да се односи на објекте, појаве, услове, процесе, људе, као и на њихова својства, вредности својстава, на релације међу својствима итд. Њиме може да се тврди, пориче, приписује, упоређује. На пример, исказом може да се приписује или одриче неко својство објекту, да се упоређују вредности својстава, да се тврди или пориче постојање неке релације и сл. Исто тако, Ристић наглашава да постоје различите врсте података. Најчешће се указује на поделе према извору података: примарни и секундарни; према природи: квантитативни и квалитативни; према форми у којој су изражени: вербални и невербални подаци (Ristić, 2006).

Методологија емпиријских истраживања, прецизније речено, део који се односи на прикупљање података, представља посебан контекст у коме се користи израз податак. Не треба да буде спорно да његово схватање у овој области полази од наведеног одређења податка.

Процес прикупљања података у науци почива на три основна принципа: први истиче да подаци треба да омогуће смисаоно поређење испитаника; другим се наглашава да испитанику може да се припише само једна вредност са скале која се у истраживању користи; а по трећем треба омогућити да се емпиријски утврди место сваког испитаника на скали (Mayntz *et al.*, 1976). У складу с наведеним, у овој области, податак се често дефинише као вредност варијабле за одређени објекат (Todorović, 2008). На основу тога, оправдано је констатовати да се у овом домену схватање податка најдиректније доводи у везу са његовим одређењем које га повезује са показатељем. Поред поменутог, у области прикупљања података наводи се и да подаци представљају опажања о друштвеној стварности (*The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, 2006) или емпиријски материјал који директно улази у обраду (Havelka *i sag.*, 1999). Постојање извесних специфичности у поменутих значењима израза податак може да се објасни првенствено разликама у нивоу општости са кога се приступа његовом разматрању.

Претходна анализа указује на то да податак не представља нешто што је дато, што постоји као такво и што само треба да буде откривено. Напротив, податак се ствара, креира (Marsh, према: *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, 2006). Он настаје као резултат два процеса: појмовног структурирања предмета проучавања, с једне стране, и посматрања испитаника, с друге стране. Конкретније речено, податак се конституише када су опажања појмовно довољно структурирана да омогуће да предмет истраживања буде регистрован, класификован и представљен на одговарајућој скали (Maunzt *et al.*, 1976). Настанак податка детерминисан је првенствено садржајем проблема истраживања, тј. питањем, хипотезом којом започиње истраживање (Šušnjić, 1999). Поред тога, разни други чиниоци који конституишу контекст који обезбеђује прикупљање података, такође, имају утицаја на његов настанак, на пример, карактеристике истраживачког инструмента, улога и особине посматрача итд.

Није спорно да извор података представљају чулна опажања. Ипак, она нису једини њихов извор. На то посебно упозорава Шушњић када указује да постоје чињенице² које није могуће чулима регистровати, као што су нпр. ставови, вредности и сл. (Šušnjić, 1999). Поред поменуте карактеристике, као пожељна својства податка, обично се истичу и поузданост, веродостојност, тачност, значајност за одређени проблем итд.

Карактеристике техника и инструмената истраживања заснованих на вербалној комуникацији

Суштинска карактеристика техника заснованих на вербалној комуникацији је да подразумева вербални исказ испитаника као извор података. У вези с том врстом извора података, пре свега, наглашава се важност садржаја који се путем вербалног исказа преноси (Nowak, 1977). Поред тога, наводи се да, у зависности од форме комуникације, он може да подразумева и неке друге елементе – као што су, на пример, акценат, мимика, гестикулација, тон, начин говора. Истовремено скреће се пажња да ови елементи обично остају у другом плану, као и да често нису ни регистровани.

У групи техника заснованих на вербалној комуникацији, користећи различите критеријуме, могуће је разликовати више подгрупа. С обзиром на форму у којој се одвија комуникација између истраживача и испитаника, прави се разлика између две подгрупе (Havelka *i sar.*, 1999). У прву се убрајају технике засноване на писаној форми комуникације. Овој подгрупи припада анкетање, скалирање, тестирање; прецизније речено, сви њихови инструменти који могу да се одреде као инструменти типа „папир-оловка“ (упитник, скала процене, скала ставова, инвентари интересовања, тестови

² Према мишљењу Шушњића податак представља исказ о чињеници (Šušnjić, 1999).

личности итд.). Друга подгрупа обухвата технике које су засноване на усменој форми комуникације. У ову подгрупу сврстава се интервјуисање, то јест разне врсте протокола интервјуа (стандардизовани, полустандардизовани).

Полазећи од чињенице да сваки инструмент захтева одређени ниво структурираности садржаја, прави се разлика, такође, између две подгрупе инструмената заснованих на вербалној комуникацији (Wilson & Sapsford, 2006). Прва обухвата инструменте који су углавном структурирани, као што су нпр. поједине врсте тестова, скала процене, упитници итд. За ову подгрупу карактеристично је да су унапред формулисана питања, да је утврђен њихов редослед, да су наведене категорије очекиваних одговора. Укратко, структура садржаја, којом се изазивају и региструју информације добијене од испитаника, у овим инструментима није подложна промени. У другу подгрупу се сврставају инструменти који су у малој мери структурирани, попут нпр. слободног интервјуа. Насупрот претходној, за ову подгрупу инструмената карактеристично је да, иако су начелно одређене теме и њихов могући поредак, истраживач може да варира формулацију и редослед питања, у складу с током разговора.

Мада су две поменуте класификације техника и инструмената заснованих на вербалној комуникацији комплементарне, оне ипак указују на њихове различите карактеристике. У складу с тим, у овом раду пажња је првенствено усмерена на технике, прецизније речено инструменте истраживања који припадају подгрупама тзв. „папир-оловка“ инструмената и инструмената који су у већој мери структурирани (нпр. упитник, скала, тест). Поред наведеног, као још једну важну карактеристику техника и инструмената који су у фокусу разматрања које следи, треба нагласити да се њима прикупљају подаци у вези са којима је оправдано поставити питање искренности испитаника приликом одговарања на питања.

Основна карактеристика техника заснованих на вербалној комуникацији је да се њиховом применом у истраживању подаци прикупљају кроз процес постављања питања и давања одговора (Fowler, 1995; Ongena & Dijkstra, 2007; Tourangeau *et al.*, 2000). У овом процесу, са различитим улогама, ангажовани су и истраживач и испитаник: и док први поставља питања³, од другог се очекује да на њих одговори. То значи да и један и други, сходно својим улогама, учествују у процесу настанка податка: истраживач кроз појмовно структурирање проблема истраживања и његову операционализацију до нивоа разраде садржаја и дизајна инструмента; а испитаник на основу одговора које даје на постављена питања. У овом раду пажња је усмерена првенствено на улогу испитаника у процесу конституисања података заснованих на вербалном исказу.

³ Термин питање се користи у ширем значењу, тј. да означи различите врсте стимулуса (нпр. тврдње, задатке).

У циљу прикупљања података, у природним наукама мерни инструмент представља средство које се ставља између предмета мерења и мериоца, а задатак истраживача је само да очита измерену вредност. Насупрот томе, инструменти који су засновани на вербалној комуникацији конципирани су тако да имају двоструку улогу (Havelka i sar., 1999). С једне стране, они садрже низ стимулуса (питања, тврдњи) чији је задатак да изазову одређене реакције (одговоре). С друге стране, они представљају својеврстне протоколе који треба да омогуће и обезбеде да изазване реакције буду регистроване. Конкретније речено, примена инструмената заснованих на вербалној комуникацији, посматрано из угла улоге испитаника, подразумева његово специфично ментално ангажовање у настајању податка. На пример, од испитаника се очекује да: наведе чињеницу, изнесе своје мишљење о проблему, саопшти у којој мери је сагласан са тврдњама, рангира низ информација итд. Другим речима, човек (испитаник) на посебан начин представља саставни део инструмента. Због тога се каже да се у мерењима у друштвеним наукама људи користе као леђири. Описана специфичност мерења у друштвеним, у односу на природне науке, наглашава се и кроз прављење разлике између симболичког (менталног) и физичког мерења.

Основни структурални део инструмената заснованих на вербалној комуникацији чини дијада питање–одговор. У контексту научних истраживања, у вези с њом постављају се ригорознији захтеви него приликом њеног коришћења у свакодневной комуникацији. Основни разлог за то је потреба да се на основу примене ове дијаде обезбеде ваљани и поуздани подаци о предмету истраживања (Fowler, 1995).

Применом техника заснованих на вербалној комуникацији обезбеђују се две врсте података, с обзиром на начин на који подаци настају, прецизније речено, према томе ко артикулише податак (Havelka i sar., 1999). Прву групу чине подаци које артикулише испитаник. Прецизније речено, у ову групу се сврставају изворни (оригинални, директни) одговори испитаника без било какве интервенције истраживача (у смислу селекције, интерпретације, измене и сл.). Другу групу чине подаци које артикулише истраживач. У ову групу се сврставају подаци које истраживач изводи на основу изворних одговора испитаника (нпр. став испитаника добијен сумирањем њихових одговора на више тврдњи у скали Ликертовог типа).

Природа вербалног исказа испитаника као извора података обезбеђује прикупљање података о широком спектру појава, тј. о скоро свим појавама у области педагогије. У складу с тим, он може да омогући долажење до веома разнородних података. Њихов садржај може да се односи на објективне чињеничне податке који могу да се тичу нпр. самих испитаника, особа из његовог окружења, институција, догађаја, активности, понашања и сл.; али и на субјективне податке о томе шта испитаник мисли, како се осећа, шта

зна, какав став има итд. Такође, подаци могу да се односе, на пример, на појаве које су директно доступне чулима, али и на оне за које то није карактеристично; затим, на појаве које јесу, али и на оне које нису непосредно присутне у тренутку када се подаци прикупљају, тј. овај извор података омогућава прикупљање података о појавама из све три временске димензије (прошлост, садашњост и будућност) (Havelka i sar., 1999).

Коришћење човека као извора података у педагошким истраживањима у складу је с предметом проучавања педагогије. Специфична природа човека прожима и даје печат свим појавама у овој области: он васпитава, али и бива васпитаван. Може да се констатује да то што је човек извор података у истраживањима у педагогији обезбеђује да се они добијају из примарног и релевантног извора.

Когнитивна основа процеса одговарања на питања

Улога испитаника у процесу прикупљања података заснованих на вербалном исказу веома је захтевна. Наиме, одговарање на питања представља сложен когнитивни процес који подразумева низ активности.

Комуникација која се одвија између испитаника и истраживача у циљу прикупљања података заснованих на вербалном исказу укључује три релације (Nowak, 1977). Прва је когнитивна релација. Она обухвата однос и интеракцију која постоји – приликом конституисања одговора – између стварног стања предмета проучавања, с једне стране, и знања и уверења која испитаник има у вези са појавом која је предмет проучавања, с друге стране. Поред когнитивне релације, као посебна издваја се релација изражавања. Она подразумева однос између садржаја правога, у смислу тачног и искреног одговора испитаника, и садржаја одговора који је он саопштио. Трећа релација је релација комуникације и она обухвата однос између изворног садржаја одговора испитаника и садржаја одговора који је истраживач примио.

Полазећи од психолошких теорија о разумевању језика, памћењу, расуђивању – а у намери да се објасни процес одговарања на питања у сервеј истраживањима – кроз заједнички рад, представници психологије и сервеј методологије развили су више модела⁴. Упркос извесним специфичностима, већина модела указује на когнитивну основу одговарања на питања и обухвата четири основне групе процеса: 1) разумевање питања на темељу његове интерпретације; 2) присећање информација које су потребне да би се одговорило на питање; 3) конституисање мишљења, става, оцене кроз процењивање информација релевантних за одговор; 4) саопштавање одговора,

⁴ Истраживања у овој области која су почела почетком 80-их година XX века временом постају позната као проучавања когнитивног аспекта сервеј методологије (Schwarz, 2007).

тј. његово формулисање и изражавање у захтеваном облику (Groves *et al.*, 2004; Schwarz, 2007; Tourangeau *et al.*, 2000).

Разумевање питања започиње његовим читањем и праћењем инструкције која представља саставни део питања. Оно подразумева процес придавања значења питању које се остварује кроз његову интерпретацију. Прави се разлика између језичког и прагматичног значења питања (Ongena & Dijkstra, 2007). Прво се односи на лексичко разумевање појединих структуралних елемената који граде питање (нпр. разумевање значења појединих термина који се користе у питању). Прагматично значење питања подразумева разумевање смисла питања, тј. намере испитивача, идентификовање информације која треба да се обезбеди да би се одговорило на питање.

Присећање подразумева прикупљање информација из дуготрајне меморије које су релевантне за давање одговора на постављено питање (Groves *et al.*, 2004). У извесној мери постоји консензус у вези са током овог процеса. Он најчешће започиње општим сећањима која ретко обезбеђују тачан одговор, али зато представљају подстрек за нова претраживања меморије, што резултира новим подстицајима за даља присећања итд. Описани круг се наставља све док се не добију неопходне информације, или док се не одустане од даљег трагања за њима (Groves *et al.*, 2004).

За формирање одговора није довољно само се присетити релевантних информација. Неопходно је и додатно ангажовање у његовом грађењу и коначном конституисању. То се остварује кроз процењивање релевантних информација, као и кроз њихово комбиновање и интегрисање, тј. трансформисање у одговарајући суд, процену, мишљење (Tourangeau *et al.*, 2000).

Последња група процеса односи се на саопштавање одговора. Она обухвата смештање одговора у одговарајући формат. Наиме, питање, поред тога што одређује садржај, утврђује и формат у коме одговор треба да буде саопштен. Кроз процес саопштавања одговора врши се његово прилагођавање захтевима који су у питању постављени у вези с форматом одговора (Groves *et al.*, 2004). Другим речима, ако се као одговор захтева тачан број дана у месецу, испитаник свој суд мора да усклади са понуђеним категоријама у питању затвореног типа, или да одлучи колико његов одговор треба да буде прецизан, и у складу с тим да га саопшти у питању отвореног типа.

С обзиром на број и сложеност описаних процеса могао би да се стекне утисак да одговарање на питања траје веома дуго, што није тачно. На пример, да би испитаник одговорио на једно питање које се односи на његов став према некој појави, потребно је око пет секунди (Bassili & Fletcher, Tourangeau *et al.*, према: Tourangeau *et al.*, 2000).

Наведени модел пружа увид у основне когнитивне процесе које испитаник користи када одговара на питања. Ипак, у извесном смислу и мери, овај модел треба схватити флексибилно. Пре свега, може да се постави

питање да ли је оправдано описане групе процеса одредити као четири фазе одговарања на питање које се одвијају сукцесивно. То је вероватно очекивано приликом одговарања на већину питања, на пример, да би испитаник знао којих информација треба да се присети, неопходно је да је претходно разумео питање. Ипак, није оправдано тврдити да се процеси из различитих група: никад не одвијају паралелно (нпр. разумевање кључних речи кроз интерпретацију питања може да буде окидач за присећање, иако још увек није утврђено прагматично значење питања); да не постоји враћање на претходну групу процеса (нпр. приликом конституисања одговора уочавање да неке информације недостају може да има за последицу поновно активирање процеса присећања); да се не дешава прескакање појединих група процеса (пошто је разумео питање, испитаник може одмах да приступи саопштавању одговора бирајући нпр. одговор не знам). Укратко, не постоји довољно доказа на основу којих би било оправдано тврдити да је описани редослед процеса најчешћи, али ни да он то није (Tourangeau *et al.*, 2000).

Ако се у обзир узму потенцијалне специфичности садржаја питања, потреба за флексибилним тумачењем описаног модела као да се повећава. На пример, може да се постави питање: да ли испитаник ангажује исте менталне процесе приликом одговарања на питања која се тичу чињеница и на питања која се односе на ставове? Већина аутора, у начелу, сагласна је да наведени модел, тј. четири основне групе процеса, може да се користи као опис когнитивних процеса који се активирају приликом одговарања на већину питања, без обзира на разлике у садржају питања (Tourangeau *et al.*, 2000). Ипак, није спорно да постоје и извесне особености. Без намере да се разматра овај проблем, као илустрација може да послужи следећи пример: за остваривање истог циља – присећања релевантних информација – када одговара на питање које се односи на чињенице, испитаник настоји да се присети нпр. конкретних догађаја; међутим, када одговара на питање којим се испитује мишљење испитаника, он тежи да се присети, пре свега, нпр. специфичних чињеница, трендова и сл. (Groves *et al.*, 2004).

Поред описаног, у литератури се наводе и други модели. Неки од њих праве разлику између два основна начина на које испитаник приступа одговарању на питања (Cannell *et al.*, Krosnick & Alwin, према: Tourangeau *et al.*, 2000). Први приступ подразумева да испитаници теже да што тачније одговоре на питања, при чему ангажују већину процеса описаних у претходном моделу. Насупрот њему, за други приступ карактеристично је да су испитаници површнији приликом одговарања на питања и да настоје да дају одговоре који су задовољавајући. Испитаници то остварују коришћењем различитих стратегија одговарања, као што су, на пример, навођење друштвено пожељних одговора, бирање одговора који указују на сагласност са свим тврдњама или да не знају одговор итд. Ова два модела

не оспоравају постојање четири основне групе процеса који су описани у претходном моделу. Међутим, они указују да поједини испитаници могу да их реализују с различитим квалитетом приликом одговарања на конкретна питања. Полазећи од тога, уместо њиховог дефинисања као појединачних, јасно разграничених приступа, они треба да буду третирани као полови јединственог континуума, дуж кога варира дубина и квалитет остваривања појединих когнитивних процеса описаних у претходном моделу одговарања на питања (Groves *et al.*, 2004).

Карактеристике сва три модела упућују на закључак да наведене четири групе процеса треба схватити као „...низ когнитивних средстава које испитаници могу да користе у конструисању својих одговора“ (Tourangeau *et al.*, 2000). Другим речима, на коначан избор и редослед когнитивних процеса који ће бити активирани у сваком појединачном случају приликом одговарања на питања утичу различити фактори, на пример, ниво тачности и прецизности одговора који испитаник жели да обезбеди, време које испитаник има на располагању или жели да посвети одговарању итд. (Groves *et al.*, 2004).

Извори грешака у процесу одговарања на питања

На ваљаност и поузданост података добијених путем вербалног исказа утичу бројни и разнородни чиниоци, као што су квалитет когнитивних процеса на којима се заснива одговарање на питања, личност и мотивација испитаника, карактеристике питања и одговора у инструменту, активност истраживача током попуњавања инструмената итд. Другим речима, сви они представљају потенцијалне изворе грешака. На пример, са становишта квалитета когнитивних процеса ангажованих приликом одговарања на питања, грешка може да настане као последица погрешне интерпретације питања, или заборављања круцијалне информације, или пропуста у закључивању које се остварује на основу реконструисаних сећања, или „смештања“ одговора у неодговарајућу категорију итд. (Tourangeau *et al.*, 2000).

Различити аутори на сличан начин групишу поједине изворе грешака. Милас (Milas, 2005) прави разлику између две основне групе извора грешака. Прва је повезана са ваљаношћу инструмента и обухвата проблеме који се јављају приликом одговарања на осетљива питања, затим проблеме који се односе на давање друштвено пожељних одговора и који се тичу склоности испитаника да дају потврдне одговоре без обзира како је питање формулисано. Друга група извора грешака повезана је са поузданошћу инструмента и тиче се формулације и редоследа питања, као и адекватног коришћења различитих типова питања у инструменту.

Ради обезбеђивања квалитетних података, Хавелка, Кузмановић и Попадић (1999) наводе да приликом формулације питања треба водити

рачуна о два основна аспекта: шта се пита и како се пита. Први аспект се односи на смисао питања, тј. на потребу да за сваког испитаника питање има исти смисао, и то онај који је истраживач планирао. У вези с овим аспектом формулисања питања аутори истичу више потенцијалних извора грешака. Они посебно анализирају питање информисаности испитаника о проблему који се истражује, тешкоће које изазива коришћење непознатих и нејасних речи у формулацији питања, потребу усклађивања референтног оквира истраживача и испитаника и склоност испитаника да дају друштвено пожељне одговоре. Други аспект се односи на вербално обликовање и стилизацију питања и на адекватно коришћење појединих типова питања у инструменту.

У складу са ставом да процес комуникације, који се у истраживању одвија између испитаника и истраживача у циљу прикупљања података заснованих на вербалном исказу испитаника, обухвата три релације – констатује се да свака од њих представља могући извор грешака (Nowak, 1977). У когнитивној сфери извор грешака може да буде, на пример, недовољно познавање од стране испитаника појаве која је предмет истраживања, затим његова неспособност да тачно перципира појаве у вези са којима треба да саопшти мишљење, наведе процену и сл. У области изражавања, потенцијални извори грешака могу да буду неискреност испитаника приликом одговарања на питања, вештачка атмосфера у којој се истраживање реализује, дужина трајања испитивања, сугестивна формулација питања итд. У домену комуникације извори грешака, између осталог, могу да буду и неразумевање испитаника и истраживача услед, на пример, разлика у значењу термина које користе, затим неадекватно регистровање одговора и сл.

У процесу одговарања на питања, потенцијални извори грешака ретко делују самостално. Напротив, обично постоји истовремени утицај више њих (Milas, 2005). То је последица, пре свега, њихове природе и међусобне повезаности.

У намери да се отклони деловање потенцијалних извора грешака и да се обезбеде ваљани и поуздани подаци, у истраживању се предузимају различите активности. Поред оних које су усмерене директно на контролу и смањење деловања појединих извора грешака, наведеном циљу на посебан начин доприноси и уважавање основних претпоставки за коришћење инструмената којима се прикупљају подаци засновани на вербалном исказу испитаника. Прва претпоставка подразумева да је испитаник вољан, мотивисан да искрено одговара на питања; друга да је способан да то уради (да поседује информације, да је у стању да их саопшти, да оне могу да буду саопштене кроз вербални исказ и сл.); док трећа претпоставка указује на неопходност постојања добре комуникације између истраживача и испитаника, тј. на потребу да они у комуникацији користе симболе истог значења (Havelka i sar., 1999).

Закључак

Коришћење вербалног исказа испитаника као извор података у педагошким истраживањима има својих предности, али подразумева и извесне тешкоће.

Постоји више разлога који указују на потребу и оправданост заснивања процеса прикупљања података у истраживањима у педагогији на вербалном исказу испитаника. Пре свега, они су садржани у чињеници да окосницу свих појава које се проучавају у овој области чини човек, што значи да се на тај начин подаци обезбеђују из примарног и релевантног извора. Такође, вербални исказ као извор података обезбеђује долажење до података о скоро свим појавама у области васпитања и образовања, на пример, о објективним чињеницама, али и о субјективним мишљењима, проценама и сл.; о појавама које јесу, али и о онима које нису доступне чулима; о појавама које се везују за садашњост, али и о онима које припадају прошлости и будућности. Исто тако, вербални исказ као извор података пружа могућност да се прикупе подаци који су разнородни према природи (квалитативни и квантитативни подаци), према извору (примарни и секундарни подаци). Такође, са становишта времена потребног да се подаци прикупе, веома је економично користити ову врсту извора података.

Тешкоће и проблеми у коришћењу вербалног исказа испитаника као извора података последица су првенствено чињенице да је човек извор података. Сложеност његове природе отвара разне могућности за појаву грешака. То намеће опрез посебно приликом конструкције инструмента (нарочито код формулације његовог основног структуралног елемента, тј. дијаде питање–одговор, избора типа питања и сл.), примене инструмента у истраживању (нпр. питање мотивације испитаника, његове способности да пружа релевантне информације итд.), избора врсте и величине узорка и др.

У истраживању ваљаност и поузданост података добијених на основу вербалног исказа испитаника умногоме зависи од квалитета и нивоа контроле потенцијалних извора грешака. Постојање модела који описују когнитивне процесе на којима се заснива одговарање на питања омогућава да се многи од њих идентификују, с једне стране, али и да се сагледају потенцијални начини за њихову контролу и превазилажење, с друге стране. Тиме се стварају услови који могу да допринесу обезбеђивању прикупљања квалитетних података заснованих на вербалном исказу у педагошким истраживањима.

Напомена: Чланак представља резултат рада на пројекту „Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања“ (број 179060), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (2011–2014).

Литература

- Fowler, F. (1995): *Improving Survey Questions*. London: SAGE Publications, Inc.
- Groves, R., Fowler, F. & Couper, M. (2004): *Survey Methodology*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Havelka, N., Kuzmanović, B. i Popadić, D. (1998): *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva za psihologiju Srbije.
- Jupp, V. (ed.) (2006): *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. London: SAGE Publications, Inc.
- Mayntz, R., Holm, K. & Huebner, R. (1976): *Introduction to empirical Sociology*. Middlesex: Penguin Education.
- Milas, G. (2005): *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: „Naklada Slap“.
- Nowak, S. (1977): *Methodology of Sociological Research*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Ongena, Y. & W. Dijkstra (2007): A Model of Cognitive Processes and Conversational Principles in Survey Interview Interaction, *Applied Cognitive Psychology*, Vol. 21, No. 2, 145–163.
- Ristić, Ž. (2006): *O istraživanju, metodi i znanju*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Schwarz, N. (2007): Cognitive Aspects of Survey Methodology, *Applied Cognitive Psychology*, Vol. 21, No. 2, 277–287.
- Todorović, D. (2008): *Metodologija psiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Tourangeau, R., Rips, L. & Rasinski, K. (2000): *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šušnjić, Đ. (1999): *Metodologija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Wilson, M. & R. Sapsford, (2006): Asking Questions; in R. Sapsford & V. Jupp (eds.): *Data Collection and Analysis* (94–132). London: SAGE Publications, Inc.

Податак о аутору:

Наташа Матовић, доктор педагошких наука, Доцент на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, email: nmatovic@f.bg.ac.rs